

IZVORNI ZNANSTVENI RAD

Predrag B R E B A N O V I Ć (Filološki fakultet, Univerzitet u Beogradu)
brebanov@eunet.rs

SRETEN MARIĆ I SUKOB NA KNJIŽEVNOJ LEVICI

Primljeno: 6. 7. 2021.

UDK: 821.163.41.09“19“ Marić, S.:32

DOI: <https://doi.org/10.22210/ur.2022.066.1/01>

Rad je posvećen Sretenu Mariću (1903–1992), recepciji njegovog opusa i njenim kulturološkim i političkim implikacijama. Na tragu interpretacije Svetozara Petrovića, kao polazište se uzimaju zanemareni i nikada preštampani tekstovi koje je Marić u Zagrebu i Beogradu objavio u periodu od 1936. do 1945. godine. Ti se tekstovi sagledavaju u kontekstu jugoslovenskog sukoba na književnoj levisi, da bi – nakon analize njihovog sadržaja i statusa – u završnom segmentu bili izneti sintetički uvidi o razlozima zbog kojih Marić biva čitan kao jedan od najistaknutijih srpskih esejista druge polovine 20. veka.

Ključne reči: Sreten Marić, Svetozar Petrović, sukob na levisi, trockizam, esejistika

1

Video meliora, proboque, deteriora sequor.

Ovidije

1. RETORIČKI DŽUDO SVETUZARA PETROVIĆA

I danas pamtim osećanje sa kojim sam u Čitaonici periodike Narodne biblioteke – ima tome više od tri decenije – prvi put pročitao esej Svetuzara Petrovića “O čitanju Sretena Marića”. Bio sam student koji je pasionirano pohađao Petrovićeva predavanja iz književne teorije i istorije istočnih književnosti; s podjednakim entuzijazmom ulazio sam u lektiru njegovog opusa, čiji je znatan deo još bio rasut po časopisima; dok sam uporedo, pripremajući na duge staze “veliki diplomski” na Katedri za opštu književnost i teoriju književnosti, redovno posezao za nekima od Marićevih prevoda s različitih jezika (Swift, De Saussure, Schopenhauer), ali i za mnogima od njegovih davno ukoričenih oglada, koji su mojoj generaciji za nemali broj kako književno-istorijskih, tako i književno-teorijskih tema – u rasponu od

Villona do Faulknera, od Aristotela do Paula de Mana – služili kao nezaobilazna, katkada i jedina dostupna sekundarna literatura na srpskohrvatskom.

Biće da je uzbuđenje izazvao već naslov na koji sam, ako (se) ne varam, naišao pročešljavajući Petrovićevu bibliografiju. Sâm tekst je, pak, ostao štivo kojem ću se uporno vraćati kao dragulju unutar ličnog kanona i jednoj od malobrojnih neprolaznih fascinacija, doživljavajući ga uvek iznova i kao obrazac dobrog pisanja i kao reprezentativan izraz nadasve originalne spisateljske subjektivnosti. Doista: zar taj tonom nepretenciozni zapis nije jedna od najupečatljivijih ilustracija one *petrovićevske* lucidnosti, koja čitaocima svojom duhovitošću (možda ne baš svaki put namerno) zavodi na krivi trag? Ko se, na primer, uopšte seća toga da je svoju, u fakultetskoj usmenoj predaji često anegdotalno potezanu, opasku prema kojoj je Marić "čovjek njemačkog obrazovanja, francuske kulture i engleskog načina mišljenja" autor saopštio "tek dopola izmišljajući", ali i "[o]klijevajući" da "uvjerenju o ukorijenjenosti Sretena Marića u narodnoj mudrosti suprotstavi[m] neku drugu krajnju formulu" (Petrović 1983: 16)?¹

Međutim, pokazalo se da je Petrovićev esej o Mariću i moju, i memoriju drugih koji su ga čitali, pa čak i onih koji su o njemu samo slušali okupirao prevashodno šokantnim uvodnim pasusom:

2

Ljudi su Sretena Marića rado imenovali – jednom, na primjer, trockistom, drugi put esejistom – zato što, reklo bi se, nisu pravo znali šta bi s njim. Trockista, Marić, zaboga bio nije; no ta tema iz davnina, ako i zanimljiva, nije u ovom kontekstu neposredno značajna. Esejista on jest – jedan od najboljih u srpskoj književnosti druge polovine ovog vijeka – ali u tom imenovanju, mada se izricalo, najčešće ipak, bez zlobe, ima zamke i za naš sud o njegovim spisima i za našu odluku kako da ih čitamo. (Petrović 1983: 9)

Nisu li ove tri rečenice svojevrsni *epitom*, ne samo teksta koji otvaraju, nego i neponovljivog Petrovićevog stila? Prva je toliko smešna da ni druga ne uspeva da ublaži njen efekat – tim pre što doziva čuvenu persiflažu iz "Dijalektičkog

¹ Neke implikacije te opaske ostale bi nerazsvetljene da se o njoj nije izjasnio i onaj koga se neposredno ticala. Kada ga je Radmila Gikić zamolila za komentar, on je odgovorio da "valja biti vrlo oprezan kod sudova profesora Petrovića. U njima je mnogo engleskog humora, zasolena engleskom pertinentnošću, ali isto toliko i korđunaške ironije", dodajući: "Što kolega Petrović tom elegantnom formulom 'engleski tip mišljenja' kaže, u stvari dosta nezavijeno – čitaj kontekst – jeste da sam ja, kraj sveg svog 'obrazovanja' i 'kulture', ostao što sam i bio na početku svoje spiritalne karijere – sećak. Srpski sećak" (Marić 1986a: 198). Ovakve će Marićeve ispovesti malo-pomalo otklizati u apologiju sopstvenih *etničkih* "spiritualnih" početaka.

antibarbarusa".² Tek treća donosi smirenje, ali i intrigira nagoveštajem nekakve "zamke" u sudu koji se najavljuje kao sopstveni.

Zalog(aj) je, naravno, bio prevelik – pogotovo za nedovoljno potkovane čitaoce, među koje sam pri prvom susretu s tekstom o Mariću i sâm spadao. No, Petrovićeva autorska strategija počivala je na principu da olakšice valja pružati jedino onima koji su (pre)dobro "informirani". Neinformisanima je on i u učionici nudio *samo* prvoklasnu zabavu. Uostalom, ima li ikoga ko bi, nezavisno od stepena (ne)znanja o Mariću, mogao da zaboravi taj lažni i anti-lasićevski urnebesani "anti-tetički vrtuljak", tu nimalo slučajnu nepravu rimu – *trockista/esejista*?³ Stoga sam i ja, blaženo neupućen kao i svi oni sa kojima sam o Petrovićevom tekstu tih godina razgovarao (obično nakon što bih im prethodno poklonio fotokopirani primerak istoga), citirani pasus neoprostivo dugo doživljavao isključivo kao jedan od krunskih dokaza da je moj omiljeni predavač "engleski" humor negovao i kao pisac.

Da nastavim sa samokritikom: ne sećam se da sam pri prvom kontaktu iole pažljivije pregledao dvobroj beogradskog *Dela* u kojem je esej "O čitanju Sretena Marića" objavljen u sklopu temata čiji je priređivač bio Jovica Aćin. Tamo sam, u prilogu Radovana Popovića pod naslovom "Iz Marićevog životopisa" – na stranici 67 – mogao pronaći (mestimice nepouzdan) popis pseudonima kojima je junak temata tokom tridesetih, dok je živio u Zagrebu, potpisivao svoje tekstove. Mogao sam, na istoj stranici, pronaći i nekoliko pikantnih rečenica poteklih iz pera istoga junaka, koji skriven iza lažnog imena u svom (na ijekavici napisanom) prikazu *Almanaha savremenih problema* iz 1936. komentariše (negativno) "Predgovor za nekoliko nenapisanih romana" Marka Ristića. Budućeg diplomate čiji će savetnik u pariskoj "Ambasadi SFRJ" – kako Popović, potežući netačan državni akronim, navodi na stranici 70 – Marić desetak godina docnije postati.

Ako tada i jesam ponešto od svega toga saznao, nije me se dojmilo doslovce ništa. Sa ove distance me takav ishod unekoliko zbunjuje, pošto sam krležologiju već od *Mladog Krleže i njegovih kritičara* (1987) revnosno iščitavao u "realnom"

² Tamo je Maestro, "u sjeni Ćurčinovog Genija", stihom poručio da "nadrealist nikad bio nisam, / ma da nisam – mislio sam i sam" (Krleža 1939: 230). Sličnu će konstrukciju koristiti i dvojica njegovih *nadrealističkih* beogradskih (po)štovalaca (M. Ristić, O. Davičo), o čemu vidi Brebanović 2016: 28 n8.

³ Izgleda da u morfemama *trockista* i *trockizam* ima nečega što ljude mami na kalambure, iz kojih se – kao što su nas ruski formalisti naučili – mogu roditi mitovi i kompletne mitologije. Mariću je bliža bila Cassirerova teorija o jedinstvu jezika i mita, na čijem je tragu i on govorio o *madiji reči*. Kao primeri mi na pamet padaju ona seljanka iz SSSR-a koja je svoju odbranu od optužbi da je *trockistkinja* gradila na tvrdnji da nije *traktoristkinja*, ali i to što je kod Svetislava Basare – kome ću se vratiti u finalu teksta – imenica *trockizam* nedavno bila uparena s imenicom *kretenizam*.

vremenu. Kao da su me pristup koji je u filmologiji nazivan "politikom autora" (tj. zaokupljenost spisateljevim *écriture*) i zaslepljenost snagom samog teksta (tj. ono što je pominjani teoretičar dekonstrukcije ozakonio kao dijalektiku slepila i uvida) potpuno anestetizirali za neke nimalo nevažne aspekte profesorovog uratka. Dozvolio sam sebi luksuz da, osim samim esejističkim tkanjem, budem očaran time što je Petrović Marićev stil plastično predstavio kao "izvoran, muški, opor" (Petrović 1983: 15) i da me općine barokne egzibicije poput one u kojoj nam autor poverava kako "od njegovih [Marićevih] knjiga na našem jeziku (*Ogledi I*, 1963 – *Glasnici apokalipse*, 1968 – *Protejska svest kritike*, 1973, *Raskršća*, 1975 – *Proplanci eseja*, 1979 – *O jeziku i jezikoslovlju danas*, 1982), preferirao bih neparne parnima (a među neparnima parnu) i raduje me što je nova koju očekujemo neparna (i u redu neparnih opet parna)" (Petrović 1983: 13).⁴ Premda me je Marić zaista interesovao, Petrović mi ga je dobrim delom zaklonio.

4

Nisam, doduše, ubeden u to da su njih dvojica takvim (jezikom Harolda Blooma kazano, *slabim pogrešnim*) čitanjem imali razloga da budu nezadovoljni. Dapače, vremenom sam stekao utisak da su čitanja poput mojeg bila projektovani epilog (prećutne? neprincipijelne?) koalicije između onovremenih prijatelja: pisca i objekta njegovog pisanja. S jedne strane, Petrović je na samo sebi svojstven, mnogomisljen način – poturivši nam pod nos, kao nekakvo poovsko ukradeno pismo, na semantički povlašćenom mestu nešto što je, poput ledenog brega čiji ni vrh mnogi dotad nisu videli, bio nameran da zaobiđe – ostvario sopstveni naum da Marića poštedi zadiranja u poetičko-političke polemike (na koje upućuje sporna etiketa "trockist"), ali i da "informiranima" stavi do znanja kako bi, makar na razini kurioziteta, taj kontekst valjalo imati na umu. S druge strane, Mariću takva postavka nije mogla previše smetati, iako se on opsesivno – vazda agresivno i vazda učinkovito – opirao tome da ga se sagledava kroz prizmu njegovih međuratnih i ratnih, ne samo spisateljskih aktivnosti. Marić je u Petrovićevom prvom pasusu morao iskusiti oštre zube "кордунашке ироније"; ali, garantujem da je utoliko više cenio profesorovu odluku da mu, "енглеском пертинентношћу" spram onih što su mu spočitavali nešto što "zaboga bio nije" i usmerenošću na kvalitete njegove esejistike, u krajnjoj liniji, ipak, ide na ruku.

Sa ove se distance stiče i utisak da je Aćinov temat – u okviru kojeg su, pored priređivačeve beleške, kao i Petrovićevog i Popovićeovog priloga, publikovani bili tekstovi J. Hristića i N. Kovača, intervju koji je s Marićem načinio D. Bošković,

⁴ Naredna Marićeva autorska knjiga (*Ogledi II: u traganju*, 1987) – ukupno osma, ukoliko računamo i *Histoire du mouvement social sous le Second Empire à Lyon* (1930) – biće ujedno i poslednja koja mu je za života izašla.

te prigodni stihovi K. Mićevića (gde je sevnula sintagma "Stabat Pater") – predstavljao krupan korak ka stvaranju jedne legende, koja će u poslednjoj deceniji Marićevog života početi da zadobija obrise kulta. Sledeće je godine priređen tematski blok u *Književnoj reči* (Đ. Vuković, M. Egerić, J. Delić, P. Milosavljević, razgovor sa R. Gikić); potom 1986. knjiga *Pazgovoru* (u koju je, uz dva pomenuta, Zoran Stojanović preneo još pet podužih intervjua)... da bi proces kanonizacije bio okončan prelomne 1989-e, kada se u Titovom Užicu – koje će tako prestati da se zove u godini Marićeve smrti (1992) – pojavilo specijalno izdanje časopisa *Međaj*, na čijim su koricama, uz patetično-dramatičan natpis "СРБИЈА ЈЕ ЖЕДНА ДЕМОКРАТИЈЕ", skupa osvanula dva imena: "С. Марић" i "Д. Ђосић". *Post mortem* će uslediti i (miro)pomazanje u formi Popovićevih knjiga, književno-filozofskog godišnjaka *Паспућа*, nagrade "Sreten Marić", edicije "Raskršća" Službenog glasnika (koju je, zajedno s Aćinom, uredio Slobodan Gavrilović)... I mada u ogromnoj većini još uvek – da parafraziram poznate reči jednog Mariću dragog pisca – ne znaju ni *šta je sve napisao* ni *šta je sve bio* (ili "zaboga bio nije"), ljudi su uveliko stekli predstavu o tome "šta bi s njim". Jednostavno, odlučili su da spise srpskog esejiste čitaju više kao srpske, a manje kao esejističke.

Poslednjih je godina ta uhodana manufaktura evidentno posustala; ali, ono što udara u oči jeste to da o Marićevom delu i liku u međuvremenu nije izrečeno ništa provokativnije i u isti mah istinitije od onoga što je, uprkos ironijskoj samozaštiti, izrekao Petrović. Markiranje "trockističkog" i "esejističkog" recepcijskog pola – utemeljeno na prividno banalnom razlikovanju predratnog (mladog) i poratnog (starog) Marića – zapravo je jedan od najmanje naivnih i najmanje nevinih spisateljskih poteza koje je Petrović izveo. Ono nam i dalje može poslužiti kao polazna tačka za dekonstrukciju nacionalnog monolita čijim je sastavnim delom Marić, za razliku od Petrovića, vlastitom zaslugom i na vlastito zadovoljstvo postao.

S obzirom na sve što sam do sada iz (isuviše) lične, gotovo marićevski impresionističko-aproksimativne vizure izneo, osećam obavezu da, privodeći kraju ovaj (predugi) uvod, potcrtam i to da tekući ("autorevizionistički") tekst smatram zakasnelim pokušajem da se, zazivanjem jedne "teme iz davnina" i ukazivanjem na ono što Marić *jeste* bio, napokon raskrinka onaj u čaršiji postignuti džentlmenki sporazum iz kojeg ni Petrović nije želeo da se izuzme i koji bi se – po analogiji sa Titovim (na Krležinu molbu, navodno, prosleđenim) uputstvom za upotrebu Franje Tuđmana – mogao sažeti u slogan: *Mariću ne pakovati!*

2. MARIĆ (OD GLAVE) DO (19)45-E

Prema dostupnim izvorima i raspoloživim podacima, Sreten je Marić u periodu od 1936. do 1945. objavio dva tuceta autorskih tekstova, kao i dva prevoda s nemačkog. Najveći broj njegovih časopisnih priloga bio je tematski vezan za slikarstvo i obelodanjen pod pseudonimima "Matija Nenad" i "X. Y." u Zagrebu. U istom gradu je u *tri* (a ne, kako u bibliografijama stoji, u dva) nastavka štampan bio i njegov prevod članka Györgya Lukácsa "Engels kao književni kritičar i teoretičar" (pod pseudonimom "M. S."), kao i hrvatskosrpski prevod Marxovih i Engelsovih *Odabranih pisama* (1938). Od 1939. Marić objavljuje u Beogradu, pod pravim imenom. Osim promene habitata, na izlazak iz senke je nesumnjivo uticalo i to što je politički habitus *Српског књижевног гласника* bio drugačiji od onog koji je posedovao, primerice, *Književni savremenik*. Potonju je publikaciju osnovao istaknuti zagrebački komunist Stevan Galogaža, pod okriljem čije "Naučne Biblioteke" je prevod prepiske dvojice klasika Marić potpisao kao "Dr. S. Jelić".⁵

Godina 1936. – kada Gide objavljuje *Povratak iz SSSR-a*, Trocki *Izdanu revoluciju*, Krleža *Balade Petrice Kerempuha* i "Tendenciju u umjetnosti", a Marić svoje prve članke – ključna je za sukob na svetskoj, ne samo književnoj levisi. Vreme je to izbijanja rata u Španiji i eskalacije sovjetskih čistki. Sa izvesnim zakašnjenjem u odnosu na ostale ogranke Kominterne, KPJ postaje odlučnija u gušenju umetničke avangarde. U književnosti se kao partijski koncept uspostavlja "novi realizam": poetičko-politički pokret čiju okosnicu, uz Marićevog urednika Galogažu, čine Otokar Keršovani, Veselin Masleša, Jovan Popović, nešto mlađi Radovan Zogović i Milovan Đilas, ali i doskorašnji nadrealisti Đorđe Jovanović i Koča Popović. Svi se oni zalažu za uskraćivanje "nepotrebnih koncesija nadrealizmu" (M. Đ.), zato što takva, (malo)građanska umetnost, "posebno konvenira buržoaziji jer negira svaku umjetnost – pa prema tome i novu realističku umjetnost, koja naoružava mase znanjem i oduševljenjem" (Lasić 1970: 157).

⁵ U propratnoj noti izdavač se osvrće na okolnost da je za deset godina uspeo da odštampa dvanaest knjiga "upravo pod barbarskim objektivnim uslovima, sa takvim naporima o kojima mnogi čitatelji i ne slute" (Galogaža 1938: 172). Postoje i naznake da je Tito jako "истицао улогу Стеве Галогаче у издавачкој дјелатности" (Чолаковић 1972: 50). Ali, dok je u *Delu* kao jedini relevantan događaj iz Marićevog života za 1938. izdvojio taj prevod, u hronologijama iz svojih knjiga će njegov biograf navesti i da je on tada bio primljen u masonsku ložu "Maksimilijan Vrhovec", "u kojoj su ugledni zagrebački profesori sveučilišta, advokati, trgovci, inženjери, међу њима и водећи сликари Марин Тартаља и Томислав Кризман, затим историчар уметности др Грга Новак, композитор Марко Тајчевић..." (Поповић 2002: 30). Ne dvojim oko pouzdanosti te informacije, ali se pitam nije li njeno isticanje providan pokušaj da se marksistička hipoteza (ako to jeste hipoteza) potre slobodnim zidarstvom (ako to nije hipoteza).

Tu estetiku i Marić zdušno podupire. Ne znači li to da je bio zagovornikom partijskih restrikcija u sferi umetničkog stvaralaštva? Njegov prvi iskaz o likovnoj umetnosti izlazi u Galogažinom glasilu koje je bilo pod direktnom kontrolom KPJ; a identična je bila i idejna i praktična orijentacija zagrebačkog časopisa *Znanost i život*, sa kojim je potom saradivao. Njihov je beogradski pandan bila *Naša stvarnost* Aleksandra Vuča, u kojoj je takođe vođena dijamat-kampanja ne samo protiv nadrealista, nego i protiv "mahista" i "neopozitivista" (Z. Richtman, R. Podhorski). Ne čudi, otuda, što je Zogović tamo kao municiju za svoje polemike uzimao Lukácsa u Marićevom prevodu, insistirajući na tome da je autentična tendencija u umetnosti "ona velika istorijska razvojna tendenca koja je svojstvena prikazanom predmetu, u uskoj vezi sa društvenom praksom, sa istorijskim naprednim opredijeljenjem pisca za te velike društveno-istorijske borbe" (Lukacs 1936: 227; Zogović 1938: 38).

O Marićevim napisima o likovnoj umetnosti neću podrobnije govoriti, pored ostalog i zato što se njima detaljno (poza)bavio Dušan Bošković. On je 2012. godine, u okviru edicije "Raskršća", priredio tri knjižice u kojima ih je preštam-
7
rao: *Slikarstvo u ĥorsokaĥu?, Od Davida do Sezana i O likovnoj umetnosti*. Za svaku od njih je napisao i pogovor, ali sa jednom te istom intencijom, koja je bila vidljiva od njegovog prvog oglašavanja o Mariću (1979) do predavanja pod naslovom "Finalna razmatranja o likovnoj umetnosti i Sretenu Mariću" (2013). Ta intencija, nažalost, nemalo umanjuje značaj njegovog poduhvata.

Naime, Bošković je svoju interpretativnu energiju utrošio na uzaludno opovrgavanje u osnovi ispravnih ocena koje su o Mariću potkraj šezdesetih i početkom sedamdesetih izneli vodeći istoričari umetnosti – od Dragoslava Đorđevića, preko Miodraga B. Protića, do Lazara Trifunovića. Oni Mariću nisu pripisivali trockizam, nego su ga svrstali među najagilnije pristalice socijalističkog realizma u slikarstvu. Kada je njihov sud potkraj sedamdesetih ponovio Sreto Bošnjak – koji je, kao i njegovi prethodnici, apostrofirao Marićev prikaz "ПОВОДОМ ЈЕДНЕ ИЗЛОЖБЕ БЕЗ ДАТУМА", posvećen prvoj izložbi održanoj u oslobođenom Beogradu (up. Mariћ 1945a) – Bošković je reagovao tekstem "Једна легенда о Сретену Марићу". Упућујући Бошњаку prigovor da preuzima tuđe stavove i da nije ni zavirio u Marićev članak na koji se poziva, on nije ni ulazio u meritum. Zadržao se na načelnoj naromeni da se istraživački duh "увек изнова мора враћати *изворима*, а не *легендама*" (Бошковић 1979: 6). Paradoksalno, baš je to reagovanje, koje je *Политика* odbila da štampa, nagovestilo onu drugu "legendu o Sretenu Mariću", čije sam konture u prethodnom odeljku skicirao. One su se tih godina već pomaljale na horizontu.

Bošković je, indikativno, odbijao da Marićevo učešće u sporovima o slikarstvu osmotri kroz prizmu sukoba na levici. Samim tim, svesno je zanemario i notornu infrastrukturu koja je iza Marićevih likovnih kritika stajala. "Сукоб на сликарској левици и десници, ако га је и било, давно је завршен" (Бошковић 2012: 148), veli on. "[А]ко га је и било"?! Та зар један од узрока опште панике није била дебата око Крлежиног "Предговора 'Подравским мотивима' Крсте Хегедушића" (1933)? Након што је из загребачке *Kulture* stigao odgovor – фамозни "Quo vadis, Крлежа", који је Богомир Херманн потписао као "А. В. С." – више ништа није било исто. Како је посведочио Василије Калезић, Марић је у разговорима вођеним почетком седамдесетих потврдио да је Херманн произвео расуло, да се Партија upinjala да примiri ситуацију и да је он sâm о томе имао издвојено мишљење, које је било ближе позiciji његовог пријатеља Августа Цесарца, него позiciji Цесарчевог пријатеља Мирослава Крлеже:

И Сретен Марић се "ангажовао" директно у расправи поводом А. Б. Ц-еа: написао је опширан чланак, посвијећен прије свега сликарству, у коме је доказивао да "метод" Хегедушићев у умјетности није добар. Чланак није могао објавити у "Култури", јер су "гужве почеле". Рукопис је сачувао и налази се у његовој документацији. Основно је да Хегедушићев методом Георга Гроса, који је погодан за сликање малограђана, дебелих буржуја и чиновничког сталежа, и то на гротескан начин, није могао умјетнички увјерљиво сликати село и подравске сељаке. Сретен Марић је био убијеђен (а и сада је) да Крлежа то није разумио и да је о сликарству углавном произвољно писао... (Калезић 1983: 6)⁶

Sve je to, dakako, veoma zanimljivo. Pođemo li od takvih iskaza, u kojima se Marić pred auditorijumom nije predstavljao kao *svedok*, već kao (*sa*)*učesnik* sukoba na levici – neko ko, budući pravi insajder, ni pola veka kasnije ne zaboravlja hrapavi glas Zvonka Richtmana, duhovitost Božidara Adžije, surovost Lole Ribara... – njegovi se poštovaoci ne bi smeli iznenaditi, a još manje uvrediti ukoliko bi se jednoga dana otkrilo da je on bio i među onim "Пријатељима и сарадницима напредних часописа" који су сачинили памфлет "Наши о нама", објављен маја 1934. у

⁶ Bez namere da bilo šta (ponajmanje segment o Grossu) osporavam, podsetiću da je Marić više puta lamentirao nad time što su mu svi rukopisi uništeni u uskršnjem savezničkom bombardovanju Beograda 1944. godine. Milošu Jevtiću poverio je i ovo: "Ја сам баш у времену пред рат почео да пишем. Спремао сам нека обимнија дела, полако их приводио крају. Бомба, америчка, све је то однела. А оно друго што сам писао и публиковао у то време, било је у знаку оног што је долазило, углавном на брзу руку срицани чланци о свему и свачему – актуелном. Увек под сијасет псеудонима. На тражење другова. Срећа моја што биографи нису пронашли све моје псеудониме. А и ја сам их заборавио" (Марић 1986а: 77).

zagrebačkom *Književniku*. Taj je tekst izražavao Marićevo ondašnje gledište, pošto se u njemu osuđuju Krleža i saradnici beogradskog *Danasa* (naročito nadrealisti), da bi se stalo u odbranu *Kulture* i njenog urednika Đure Tiljka – slikara koji je uređivao i sâm *Književnik*, gde je izašao najveći broj Marićevih članaka, uključujući i onaj o “seljačkom slikarstvu” Ljube Babića, koga je Tiljak (uz Hegedušića) neprekidno imao pred očima kao antagonistu (up. Prijatelji i saradnici naprednih časopisa 1934 i X. J. 1937).

Uprkos otporima i intrigama, Krleža je u tim trvenjima, uz potporu generalnog sekretara CK Milana Gorkića, ostvario privremenu pobjedu. Poraz će doći tek u razdoblju zagrebačkog *Pečata* (1939–1940), koji su pripadnici staljinističke struje KP, čiji je mozak i predvodnik bio Josip Broz, proglašavali za leglo vaskolikog sektaštva.⁷ Krleža im je uzvratilo “Dijalektičkim antibarbarusom”, odbijajući da se distancira i od nadrealizma i od neopozitivizma. Bio je to estetički i etički trijumf, ali i politički fijasko, čija se manifestacija sastojala u tome što najveći jugoslovenski književnik (ni moćnim humorom čiji će Petrović biti baštinik) nije uspeo da se otarasi “trockističke kante”, koja mu je, logikom lova na veštice i “ovnovskog” (Jovan/Milovan/Radovan) pokliča *mater-im-trockističku*, bila privezana. U zemlji u kojoj *de facto* nije bilo ni deklariranih trockista, a kamoli konstituisane trockističke frakcije, takve su optužbe služile kao najefikasnije sredstvo za disciplinovanje kadrova i, po potrebi, za ritualno-inkvizitorsku ekskomunikaciju mangupâ iz vlastitih redova. I tako se trockizam, kao prazna oznaka za prestupničku misao na levici – ponajviše zaslugom *Proletera*, gde je “provokatorima” crtana meta kao “agentima međunarodnog fašizma” iliti tzv. hitlero-trockizma – u literarnom polju razumljivo zalepio za dvojicu najvernijih *Krležinih* saradnika. Jedan od njih bio je “intimus pariškog trockiste i buržoaskog degenerika Breton-a” Marko Ristić, a drugi Vaso Bogdanov, “koji je 1929. godine davao pred policijom i sudom sramne izjave, a sada pokušava da revidira stav Marxa i Engelsa iz 1848. godine” (T. T. 1939). Ali, gde je tu Sreten Marić? Među pripadnicima nadiruće staljinističke birokratije ili među stvarnim/tobožnjim pripadnicima boljševičke internacionale Lava Davidoviča (pošto “nacionalni trockizam” svakako nije bio opcija)?

Ukoliko se striktno držimo dokumenata, njega nije bilo među vidljivim akterima ni prvog ni drugog poluvremena bitke koja se tridesetih odigrala unutar “kulturnog sektora” KPJ. Kao levi inteligent, on je mahom statirao: osim u pauzi između dva okršaja (1936–1938), nije ni izlazio na teren. Shodno tome, i Kalezić je njegovu rolu obradio uporedo s ulogama epizodista kao što su Niko Milićević i

⁷ Više o tome vidi Brebanović 2017.

Siniša Paunović. U doba *Danasa* je Marić stanovao u Zagrebu; u doba *Pečata* već je bio u Beogradu. Uvek *incognito*, oglašavao se isključivo u onim časopisima koje su Krleža i Ristić izbegavali i u kojima je vođena hajka protiv njih. Zbog toga je belodano da ne postoji nijedan razlog da ga se prokazuje kao jeretika. Poslednje što će vam pri čitanju njegovih predratnih radova pasti na pamet jesu (pseudo) trockističke kontroverze, uključujući i protivljenje dogmi o partijnosti umetnosti. Pa zašto su ga onda ljudi – štono Petrović reče – “rado imenovali” trockistom? Pre svega, koji ljudi? Ko je bio toliko nerazuman da Galogaži bliskog prevodioca Marxa i Engelsa povezuje s odmetnutim prorokom?

Neverovatno, ali istinito: u pitanju je bio jedan jedini čovek – onaj najvažniji. U septembru 1938. nosilac kodnog imena Valter piše iz Moskve generalnom sekretaru Kominterne Georgiju Dimitrovu. Čini to na nemačkom i docira:

U Zagrebu postoji veliki broj raznih intelektualaca, kao, na primjer, među piscima i drugim profesijama, koji su, po mom mišljenju, sumnjivi u pogledu veza s trockistima. Takvi su, na primjer, Bogdanov, profesor Marić, a stav poznatog književnika Miroslava Krleže nije jasan. Poznati komunista Brajer, koji je zajedno sa mnom bio optužen na procesu 1928. godine i koji je kasnije nekoliko puta bio hapšen i uvijek se dobro držao, danas u svojoj knjižari prodaje knjige A. Cilige i druge trockističke spise. (Tito 1983: 97)

10

Apstrahujući denuncijantsku “žanrovsku specifičnost” partijskih izveštaja (o kojoj se u levo opredeljenoj historiografiji odskora, npr. u prošlogodišnjoj knjizi S. Gužvice *Prije Tita*, dosta piše sa ciljem njihove relativizacije), ostaje nam da se upitamo: ne dobija li u ozračju takvih insinucija i “кордунашка иронија” jedan dodatni, posve neočekivani zamajac? Nije li se Petrović, izmeštajući u komični registar najfluidniju i u isti mah najopasniju unutarpartijsku kvalifikaciju, pitijski narugao Brozu (koji je, slučajno ili namerno, sve pobrkao), ali tako što je između redova peckao i Marića? Zar reći da Marić “otpadnik” iliti trockista “zaboga bio nije” – svejedno da li time želite da kažete da je on bio više “vernik” ili pomalo i “grešnik” – ne znači odbaciti Titovu ocenu i zastupati stav o *staljinističkom* predratnom kursu poratnog esejiste, kao nekome ko se ni po čemu nije razlikovao od drugih partiji bliskih zagovaratelja “socijalizma u jednoj maloj zemlji”? S tim u vezi: da li će i kada književni istoričari prionuti na posao svođenja računa, koji su njihove kolege iz oblasti istorije umetnosti davno obavile? Nije li kucnuo čas da se utvrdi mesto koje “profesoru Mariću” pripada u intelektualnoj istoriji prve polovine 20. veka, tokom koje još nije publikovao nijedan od svojih eseja – usled čega ni “esejista” nije mogao biti? I ne iziskuje li to utvrđivanje pomno iščitavanje *svih* njegovih tekstova, pogotovo onih koji do sada nisu bili predmet analitičke

pažnje, uključujući i jedan naoko efemerni, u kojem se na istorijskoj prekretnici Marić (do)setio Petrovićevog najpoznatijeg imenjaka?

3. OD “ALMANAHOVANJA” DO “SVETOZAROVANJA”

Nota bene: ranije naznačeni decenijski interval omeđuju dva Marićeva teksta koja tu vrstu pažnje, iako je zavređuju, nikada nisu dobila. Prvi je pominjani prikaz *Almanaha savremenih problema* iz 1936, dok je drugi maločas najavljeni novinski članak napisan o sedamdesetogodišnjici smrti Svetozara Markovića i objavljen 1945. u *Политици* – dva meseca nakon priloga koji će postati jabukom razdora između Marića i kunstistoričara. Analiza sadržaja i statusa ta dva, a onda i još ponekog autorovog nepoznatog uratka iz istog perioda, omogućiće nam ne samo da bolje razumemo fortuna koja je njegov čudni i čudnom dinamkom nastali opus zadesila, nego i da odatle izvedemo i potom proverimo neke šire i dublje kulturno-političke zaključke.

U svom prikazu *Almanaha* Marić – ne ulazeći u vrednovanje priloga o fizici, ali nagoveštavajući da i njih treba odmeriti spram dijalektičko-materijalističkog shvatanja sveta – ređa klasične primedbe pravoverne partijske inteligencije na račun “pariškog” nadrealizma i njegove “beogradske filijale”. Navodeći i sâm Lukácsa u sopstvenom prevodu, on se pita “Čemu takva poezija?” i odmah daje onaj odgovor koji je napreskok bio citiran već u *Delu* (da bi ga narednih decenija gotovo svi zaobilazili u širokom luku):

Ona je nesocijalna ne samo pod navodnicima već i bez njih, nekorisna pa prema tome štetna. Sam g. Ristić je rekao da jedna nadrealistička pjesma može da koristi samo njenom autoru i, možda, još jednom pjesniku kakav je i on. Mi tvrdimo: nikome. Ako je zbilja istinski automatska, jedna pjesma predstavlja, po psihoanalitičkom učenju, na koje se nadrealisti pozivaju kao na Sv. Pismo, samo najsiroviji materijal koji u vezi sa mnogo i mnogo drugog materijala, *protumačena* od strane stručnjaka, može da služi za duševno oslobođenje. Sama po sebi ona vrijedi taman toliko koliko i jedan zabilježan san, ma kakve babe san. A da su bapski snovi sami po sebi dijalektički oslobodilački neće ni Ristić tvrditi. (Nenad 1936a: 389)⁸

⁸ Pola veka kasnije, *babu* će kao dokaz autor potegnuti i u jednom zabavnom pismu Milošu Stamboliću iz 1984, gde se obrušuje na remek-delo Bore Ćosića *Tutori* (1978), o kojem je Nolitov urednik napisao izvrsnu studiju: “Gde ste vraga u onom monotonom jednolinijskom nabranjanju našli *humora!* Isto tako, kakvo je to ‘prevrednovanje’ vrednosti, za koje nas Niče uči da je herkulovski poduhvat, spojivo sa ‘ciničnom ravnodušnošću’ i ‘oduševljenjem svime što postoji’ babinog deteta

Očito je da prikazivač svoju osudu nadrealizma – kao “nesocijalnog” i “nekorisnog” – izriče u ime socijalne literature. On ekipi oko izdavačkog preduzeća “Astra” zamera neusaglašenost sa ostalim “lijevim strijemljenjima” i manjak kolektivnog duha. Mada kod Ristića poštuje erudiciju i zavidni intelektualni nivo, blagodareći kojem nadrealista teorijski zasnovano secira mane (ne samo desničarske) angažovane umetnosti, Matija Nenad (*alias* Sreten Marić) se – nasuprot Miroslavu Krleži, čiji duh po njemu manjka saradnicima *Almanaha* – izričito opredeljuje za onaj vid napredne literature čiji je promoter bio vrh partijske organizacije. Pred kraj prikaza problematizovaće i odnos srealističkog pokreta prema Freudu, koga (u skladu s lenjinističkim nazorima o društvenom položaju intelektualca) ubraja u legiju “građanskih naučnika”, optužujući ga da je “pesimistički građanski dekadentni psiholog-filozof” (Nenad 1936a: 390).⁹ Toliko od nekoga ko će kasnije pisati o proto-nadrealisti Lautréamontu (1964), prevoditi ultra-pesimistu Schopenhauera (1981) i raspirivati antikomunističku histeriju tako što će (u devetoj deceniji svog i njegovog života) prozivati ratnog komandanta Koču Popovića, sa kojim je u drugoj polovini tridesetih delio i poetiku i politiku.

12

Što se priloga o Svetozaru Markoviću tiče, tu bi još doslednije trebalo primeniti pravilo *читай контекст*, koje nam je Marić preporučivao povodom Petrovićevog eseja. Ono u konkretnom slučaju može delovati cinično, i to ne samo zato što datum objavljivanja, kao i kada je u pitanju tekst “О једној изложби без датума”, mnogo toga sugerise, nego i zato što Marić Markovića (koji mu ni pre ni posle nije bio u fokusu) interpretira polazeći od nečega što je Petrović u raspravama o teoriji književne istorije zvao “stanovištem sadašnjosti”. Marković za Marića nije tek “после Доситеја највећи наш просветитељ”, niti tek “први наш револуционар у модерном смислу”, niti tek “први национални борац који је увидео праву будућност, указао прави пут Србије на Балкану”; Svetozar je

koje formira svoj pogled na svet inspirisan čavrljanjem žena – i to kakvih žena! – u kuhinji. Kako je moguće govoriti o ‘ironijskoj igri’, u kojoj ‘jedno uvek znači i nešto drugo’, kada je to jedno već samo po sebi bez ikakva značaja, ‘rpa stvari... koja ne otkriva ni samu svoju haotičnost’. *Jedno* koje ne znači ništa, ne može značiti i nešto drugo. Ima jedna reč koju često upotrebljavate za karakterisanje *Tutora*: ‘slojevit’. Džojis je zaista slojevit, ali *ništa pljosnatije od Tutora*” (Ненин 2017: 111). Okolnost da je Mariću od dvojice Ćosića zatočnik realizma (Dobrica) bliži od naslednika nadrealizma (Bore) dodatno potkrepljuje kako estetičke, tako i ideološke ocene koje o njemu ovde iznosim.

⁹ Da ne bude nedoumice, optužnicu protiv nadrealizma autor će proširiti u svom najambicioznijem tekstu koji je o slikarstvu napisao. Nadrealizam, neumoljiv je on, “predstavlja krajnju tačku u razvoju građanskog subjektivizma”, to je “protestno povlačenje u sebe unutar izvjesnog društva”, “umjetnost koja nije solidarna ni sa kim”... s tim da ni u svojim disputima o slikarstvu autor nije izostavio babe: “Sve su babe, od babilonskih do današnjih, pričale snove – pa još niko nije rekao da su bablji snovi – revolucionaran čin” (Nenad 1937b: 159).

i neko ko je "prvi kod nas provodio učenje materijalizma, to najduhovnije učenje našeg doba", pri čemu je "tek danas, tek u svetlosti borbe Narodno-oslobodilačke vojske" moguće sagledati istorijski značaj tog "dalekovidog pobornika ideje slobodne federativne Jugoslavije" (Mariћ 1945b).¹⁰ Zato se na Markovića Marić naslanja i u kritici "Velike Srbije i Aleksandrovske Jugoslavije". Prema njegovom (tadašnjem) tumačenju, srpska se kneževska vlast u suštini nije razlikovala od turske: "место мале Србије настаће Велика Србија а све друго ће остати по старом". Svi su srpski vlastodršci, po Marićevom mišljenju iz 1945, bili neprijatelji slobode. *Also sprach* neko ko je tokom okupacije predavao na Muzičkoj akademiji i šetao s Ivom Andrićem, ne pomišljajući da se svojoj supruzi pridruži u partizanima. Ali, Marić nije Krleža ili Ristić: on je glorifikacijom pameti srpskog seljaka pribavio sebi antidijalektički pasoš, tako da njemu nacionalisti nikada neće "pakovati" da je izbegao grotlo rata i propustio da se žrtvuje za svoj narod.

Od ostalih zapostavljenih njegovih tekstova izdvojiću – prema kriterijima kvaliteta i relevantnosti – još dva: jedan iz zagrebačke, jedan iz beogradske etape. Za oba bi se reklo da nemaju nikakvu partijsku agendu i da nisu ni na kakvoj "liniji" izuzev subjektivne. Da li su zato toliko dobri? Prvi od njih je oštromni prikaz knjige Dinka Tomašića *Društveni razvitak Hrvata* (1937), u kojem se (kao da je napisan 1967-e, sa ciljem da se ukaže na limite strukturalističke "misli o čoveku") relativizuje binarna opreka između plemenske i zadružne (hrvatske) kulture (up. Marić 1937a); a drugi kritika tada još neprevedenog romana *After Many a Summer* (1939) Aldousa Huxleyja, koja u proplamsajima – pored ostalog i zbog toga što se tu kao romanopisčevi mentori navode "najciničniji među sociolozima": "Парето, од кога се научио да су све појаве социјалног живота производ бесмислених стремљења људских аутомата, и натмурени психоаналитичар Јунг, који му је помогао да разглоби њихов унутрашњи механизам" (Mariћ 1941: 229) – kao da navešćuje onog Marića-esejistu o kojem će laskavo pisati Petrović.

Tako stižemo do zapitanosti nad intencijama i postignućima "marićologije". O njima nam rečito zbori i udes pobrojanih sočinjenja, koji je delimice proistekao iz preovlađujućeg i, pod Marićevim pokroviteljstvom održavanog, ignorantskog ovdašnjeg odnošenja prema sukobu na levici. O svaki od tih tekstova su se do-

¹⁰ Tekst se završava ukazivanjem na kontinuitet između Markovića i AVNOJ-a, baš kao što je i Marićev prethodni napis u istom počeo veličanjem NOV-a i "novog duha, rođenog u gigantskoj otadžbini borbi". Potonji je prilog u božićnom broju dotičnog lista bio objavljen zajedno sa priložima Andrića, I. Sekulić, Belića, Savkovića..., a tik uz Ristićevo "Дело и смрт Ивана Горана Ковачића". Što je nadrealizam razdvojilo, *Politika* je spojila.

sadašnji istraživači različitih profila (u prvom redu, podrazumeva se, historičari književnosti) ogrešili iz različitog razloga i na različit način. Rekonstruisanje tih ogrešenja – koja se, u poretku obrnutom od onoga u kojem sam malo poznata četiri teksta sumarno predstavio, kreću u dijapozonu od nemara i nezainteresovanosti do zataškavanja i manipulacije – pomoći će nam da shvatimo "marićevce", legendu koju oni hrane i brane, te na koncu i Marića samog. Neće biti ni prvi ni poslednji put da će nam "puka" filologija ocrtati stvarno stanje struke i dovesti nas u samo središte stvari. Rupe u bibliografiji utaje su u biografiji; zaboravljena štiva razotkrivaju skrivene (dis)kontinuitete; psihoanaliza pojedinca vodi nas ka psihoanalizi kulture; a uvidi u lične intelektualne istorije čine nas spremnijima za kritičko preispitivanje prošlosti i preispisivanje istorija čitavih kolektiva.¹¹ Setimo se da je i (Mariću mrski) Heidegger istinu definisao kao "neskrivenost" (*Unverborgenheit*). U tom smislu, žao mi je što se naš esejista nije izjasnio o " aferi De Man": ne zato što mislim da je i u njegovim "prošastim vremenima" postojala bilo kakva "prljava mala tajna" – naprotiv, neki zatureni tekstovi, barem *kao tekstovi* i barem po meni, Mariću mogu da služe na čast, dok bi jednoj ili dvema od tih "malih tajni" pristajao i pridev "slatka" – već zato što opusi obojice harizmatika iniciraju možda nerazrešive, ali potencijalno veoma produktivne nedoumice o zamršenom odnosu između onoga što je (na području kritike ili teorije) stvoreno i onoga što je (u intimnoj ili ideološkoj sferi) življeno.¹²

14

Krenuću od lakšeg ka težem; od benignijeg ka malignijem. Najpre, čini mi se da članak o Huxleyju nije zaboravljen ni zbog čega drugog izuzev najobičnije aljkavosti. Iako se za njega moralo znati (jer se našao još u bibliografiji koju je za ediciju "Akademske besede" Vojvođanske akademije nauka i umetnosti 1982. sačinio Ljubisav Andrić), priređivač jedine objavljene knjige iz pre skoro četvrt

¹¹ Uzgred, zar fakat da za pomnu analizu "odozdo" Marić nikada nije imao strpljenja ne osporava Petrovićevo čitanje njegove esejistike kao primarno filološki ustrojene? Ne postupa li Marić uglavnom drugačije – zapostavljajući, kao interpretator, marginalne tekstove i potisnuta značenja? Nije li se on (u svojim poznim godinama, ali za standarde lokalne obaveštenosti pionirski) naslonio na teorijske trendove koji su tokom šezdesetih i sedamdesetih i u društvenim naukama i u humanistici bili *lingvistički* i *filozofski*? Nije li zbog toga o *lingvistici kao filozof*i pisao onoliko?

¹² Moram priznati da mi se nije sasvim razjasnilo šta je to i zbog čega Marić toliko uspaničeno želeo da sakrije od nas. No, kad se neko u različitim periodima poradi istih stvari naizmenično ponosi i stidi, istraživač padne u paranoju. Tako sam, pišući ovaj tekst, za Marićevim pseudonimima besomučno tragao i po publikacijama poput *Hrvatske smotre*, gde sam u broju 11 iz 1937. i naišao na jedan "S. M." (kojim je potpisana nekakva antisovjetska paskvila)..., ali sam naposljetku ipak ostao pri prvobitnoj hipotezi: da je Mariću, vremenom sve više, smetalo samo jedno – sopstvena levičarska prošlost. Paul de Man je nešto drugo; on je u zapanjujućoj meri bio obdaren "talentom" gospodina Ripleyja.

veka isplaniranog šestotomnog serijala Marićevih *Celokupnih dela* – koji se hvali da su u njoj “*први пут сабрани сви текстови Сретена Марића о књижевности*” (Ненин 1998) – taj članak nije uvrstio u svoje izdanje. Rezultat je porazan: uprkos rasprostranjenom uverenju o Mariću kao jednom od najznačajnijih srpskih esejista, uprkos oreolu koji prati *Сртски књижевни гласник* kao središnju nacionalnu časopisnu instituciju, uprkos tome što se ničije bavljenje engleskim klasikom ne sme prevideti, pa i tome što se Marićeva kritika Huxleyja pojavila u specifičnom trenutku (u sâam osvit rata)..., taj tekst nikada nije preštampan ili komentaran. Nije ga se dohvatio ni neki zabludeli ovdašnji anglista, a ima ih koji su Mariću toliko skloni da su i pisali o njemu (Z. Paunović). Štaviše, budući da to štivo, koliko sam mogao da primetim, ne spominje niko od više desetaka autorki i autora koji su svoje uratke od 2003. do 2011. objavljivali u godišnjaku *Пакрпућа*, zapitao bih se da li ga je iko i pročitao. Da jeste, mogao je da registruje izostanak leve fraze kojom se Marićevo pisanje pre toga uvek, a posle toga ponekad odlikovalo.

Nevidljivost teksta o Tomašiću je već ozbiljniji signal. Ona nije posledica (samo) javašluka: u njoj ima (i) jednog drugog “sistema”. Tu je na delu smišljeno potiskivanje činjenice da se Marić, čija su domaća interesovanja u drugoj polovini veka bila skućeno srboцентрична, pre rata bavio poglavito hrvatskim temama – iz jugoslovenske perspektive. Evo kako započinje njegov prikaz dveju knjiga o Seljačkoj buni iz 1936, koji *ni u jednoj bibliografiji nije naveden*:

Povijest balkanskih naroda, priklještenih među velikim carstvima, uvijek u borbi za političku slobodu, pruža malo događaja koji se nebi dali ukalupiti u kakvo-takvo tumačenje nacionalno-oslobodilačkog značaja, te prema tome i nacionalističko-šovinistički zloupotrebiti. Naši građanski istoričari uspjeli su uvijek da prikažu eksploatatore kao tuđince, a najgore krvopije narodne, samo ako su domaćeg porijekla, kao narodne heroje. (Dr. M. S. 1936: 177–178)¹³

U produžetku istog teksta – pre no što će *ducea* i *Führera* nemarićevski blagovremeno i marićevski elokventno žigosati kao klerofašističke “spasioce današnjih nasljednika te gospode” (Isto: 180) – Marić nije mogao biti precizniji:

¹³ Ima još tekstova o čijem nas postojanju Marićevi proučavaoci nikada nisu izvestili – npr. prikaz *Zbornika hrvatskih seljaka*, koji je pod naslovom “Hrvatsko selo govori...” izašao iste godine u *Književniku* (br. 11–12, str. 509–513), pod pseudonimom Matija Nenad. Ako posredi nije nacionalistička zavera, postavlja se pitanje: ima li ičeg tužnijeg od toga što ti je kod nas, da bi postala “najinformiranija” u istraživačkim zonama u koje dotad nisi zalazila (i tako uzdrimala vladajuću paradigmu u njemu), dovoljno da provedeš dan-dva u biblioteci? Dokle će se razni “naučnici” šlepati uz onu Marićevu bibliografiju koju je sačinio jedan njemu skloni publicista? Šta god da o Radovanu Popoviću mislite, on je svoju bibliografijom opremljenu knjigu pošteno nazvao *Првца о Сретену Марућу*; samim tim, njegova se odgovornost ne može meriti s njihovom.

Tako je Vladimir Gaćinović, social revolucionar, svečano sahranjen od raznih jeftičevaca, a socijalistički pokret mladih bosanskih revolucionara u svima udžbenicima prikazan kao usko nacionalistička egzaltacija. Tako danas Kočiću, tome velikom borcu za seljačka prava, podižu muzeje krajiški lihvari. I obratno, neki još i danas slave kao narodne heroje Zrinske i Frankopane, koji su bili najveći tlačitelji svoga naroda. Sličnih primjera, sve tamo do bogumila, mogli bismo navesti stotinama, i kada se uzme u obzir koliko je tradicija važan faktor u buđenju ili uspavljanju svijesti masa, vrijedilo bi se tim stvarima i naduže pozabaviti. U Francuskoj je Pučki front u tome smislu poveo vrlo uspješnu borbu i postigao odlične rezultate. (Isto: 178)¹⁴

O, kako nam je ovakva krležijanski razučena i krležijanski prodorna dijagnostika bolno nedostajala 2014. godine, kada su Princip i drugovi o jubileju sarajevskog atentata bili iznova slavljani kao "usko nacionalistička egzaltacija"! Istovremeno, Marićevo je ispovedanje ideologije levog jugoslovenstva zasigurno i jedan od razloga za neadekvatan tretman ne samo njegovih "hrvatskih" tekstova, nego i napisa o Svetozaru Markoviću.¹⁵ Skandalozno je što taj članak, kao u najmanju ruku važan istorijski dokument, nije preštampan u knjizi *О прошлости и револуцији* (2010) iz edicije "Raskršća" – gde mu je, koncepcijski, bilo mesto. Izgleda da Službeni glasnik nije uspeo da pronađe nikoga ko bi u književnom domenu izveo nešto nalik onome što je u domenu slikarstva učinio (filozof) Bošković, koji je Marića od objektivnosti istoričarâ umetnosti pokušao da zaštiti tako što je relativno verno – na ćirilici, uz "sitnija" prilagođavanja i intervencije – preneo samu građu, a onda i mehaničkom primenom metode *close reading* nastojao da sa njega, ubijanjem konteksta i odbijajući da se suoči sa istinom da tekst ne čine samo slova na papiru ili u fajlu (jer je svaki tekst i moralni čin), ukloni socrealističku stigmju.

Stoga se pribeglo rezervnoj taktici: zataškavanju. Osim što im marljivost nije među vrlinama, naši su književni istoričari znatno lukaviji od istoričara umetnosti.

¹⁴ Pola stoleća docnije, Marić će rezonovati bitno drugačije: "Када сам као дечак од седамнаест година дошао из Француске, после првог светског рата, ја нигде у српским круговима нисам чуо да се говори о Југославији. Тек када сам 1933-34. дошао у Загреб, видео сам колико је та југословенска идеја јака, бар код извесних кругова. Откуда је то дошло, не знам" ("Србија је жедна демократије", 24). Судимо ли на основу текста о Buni, Agram je čak i od Marića napravio Jugoslovena.

¹⁵ Vidi npr. Ненин 2017: 57–59. Iako ga se u jednom trenutku poredi sa Ristićevim (svega nekoliko meseci ranije, takođe u *Политици* štampanim) člankom "Заједно су пошли у смрт они који су заједно пошли у злочин", tekst o Markoviću tu biva prikazan kao prigodan i zato sličan onome koji je Marić kao predsednik žirija sastavio prilikom dodele NIN-ove nagrade za 1976. Aleksandru Tišmi. Sličan je koliko vatra vodi.

Zato pomenuto izdanje *nema* potpisanog priređivača, ali *ima* politički autističan pogovor, u kojem je akcenat izmešten na marićevsko (i petrovićevsko) shvatanje kritike, kao i na Marićevo bavljenje poezijom Vaska Pope – dok je Dobrica Ćosić, iako su mu posvećena dva od tri (u razmaku od preko trideset godina napisana) teksta iz knjige, mudro potisnut u drugi plan.¹⁶ Time ne želim reći da su kritika i Popa nevažni, nego da nemaju previše veze s revolucijom (iz uzetog naslova) i s Dobricom (iz preuzetih tekstova).

U svetlu svega toga ne čudi što i Marićev socijalno motivisani anti-avangardistički *statement* o *Almanahu* za književnu istoriografiju i kritiku predstavlja nesavladiv izazov, koji ona sa zadivljujućom istrajnošću nastoji da izbegne. Nisu slučajno taj tekst u svojim bibliografskim pregledima izostavili i Andrić, i Popović. Čini se da "struka" još nije u stanju da ga asimiluje – jer strahuje da bi time mogla biti ugrožena legenda. Neki su, istina, odskora spremni da (ne osvrćući se na dojučerašnje vlastite i tuđe propuste) priznaju kako "[с]вој први текст о неком српском књижевнику Сретен Марић је написао управо о Марку Ристићу", ali se i dalje usuđuju samo da ga ekstenzivno citiraju, bez ikakvog komentara; dok drugi kidaju vremenske i uzročno-posledične niti, svrstavajući Marića kontrafaktički uz *predratnog* Ristića (pošto ih je kumrovečki arhi-dušmanin obojicu napadao).¹⁷ Kao da je svima neugodno zbog toga što je Marić uoči rata bio na *poetički suprotnoj* poziciji od svog bezmalo ispisnika Ristića, dok se netom posle rata našao na *politički istoj* strani s nadrealistom. Voleli bi, kanda, da se desilo nešto drugo i da nacionalna ikona nikada nije praktikovala ubojiti levičarski diskurs. Tada bi im bilo lakše da, na fonu poslednjih decenija ostvarenog društvenog konsenzusa, objasne zbog čega se nesmiljeno trude da Marić ostane omiljen, a Ristić neomiljen. I da naši potomci, umesto Ristićevog, čitaju Marićev ogleđ o *Don Quijoteu*.

4. PRO(ME)TEJSKA S(A)VEST

Vratimo se sukobu na književnoj levici, čiji se vrhunac odigrao upravo nakon što je u *Pečatu* 1939. izašao Ristićev "San i istina Don Kihota". Prema nalazu najuticajnijeg proučavaoca tih epohalnih zbivanja (koji je, kao i Petrović, Karlovčanin),

¹⁶ Dokoni neka pogledaju Пантић 2010. Mada nas o tome niko nije obavestio, veći deo Rantićevog pogoora prethodno je objavljen u *Раскрићима* pod drugim naslovom ("Протејска свест критике данас", 2007), baš kao što će i Marićevi prilozii o Ćosiću biti znakovito preimenovani. Odakle ta patološka potreba za preruhama?

¹⁷ Uredi Ненин 2017: 27–29; Негришорац 2007.

u Jugoslaviji je, nakon kratkotrajne dominacije socijalističkog realizma i raskida sa SSSR-om, sukob i zvanično bio okončan 1952. godine, Krležinim referatom na Kongresu književnika u Ljubljani. Posle toga su, po opšteprihvaćenom mišljenju, ždanovistički uzusi u umetnosti prestali da budu obavezujući. Ali, teško je – koliko god to nekoga možda asociralo na trockističke teze o permanentnoj revoluciji ili na bahtinovsku, mistički radikalnu ideju da u humanistici ništa nikad ne umire – oteti se dojmu da u jugoslovenskom socijalizmu sukob na levisi nastavio da traje i mutira. Ne bi me začudilo da je i Petrović bio takvog mišljenja. Otkud to?

Pišući predgovor sopstvenim spisima o stihu, profesor je osetio potrebu da i polovinom osamdesetih (tri godine posle svog eseja o Mariću i tri godine pre pada Berlinskog zida) evocira parčence jedne rečenice iz Krležine besede. Skrivajući odakle ono potiče, upozorio je na to da je jedan "poznati naši pisci" naglašavao kako "у умјетности дјелују магнети форме често пута много интензивније од оних снага, које су социјално-економске природе", da bi u nastavku, zamerajući istom tom piscu nedovoljno promišljen odnos prema *smislu* stihovnog oblika, konstatovao i kako živimo "на простору на коме је књижевна сцена већ којих двјеста година најчешће ипак борилиште на коме се међусобно гушају супротстављене утилитаристичке поетике", te kako drugačije "плашим се, неће бити док историјска судбина простору не постане склонија" (Петровић 1986: 8).¹⁸

18

Misli li iko da je "историјска судбина", ukoliko tako nešto i postoji, ovom "простору" od tada postala "склонија"? Pre će biti da smo svi ubeđeni u suprotno. Sa nestankom Jugoslavije nestalo je i sukoba na levisi, jer je nestala – levisa. Ali, prethodne su decenije bile itekako dinamične, a već sam u uvodu najavio da su osamdesete bile odlučujuće i po Marićeve intelektualne berzanske akcije. Na makro-planu je 1989-e teкао tektonski poremećaj koji je po razmerama bio uporediv s onim iz 1945-e i koji je junak ovog teksta ponovo dočekaо spreman. Naprosto je aktivirao jednu od sopstvenih (da upotrebim izraz Mire Bogdanović, koji bi se povodom Marića s puno više opravdanja mogao rabiti no povodom Đilasa) *konstanti konvertitstva*. Kao i kritične 1941, potpuno se udaljio od Partije, pri čemu pominjani broj *Meђaja*, inače u celini posvećen Dobrici Ćosiću – ne samo kalendarski posmatrano – može biti čitan i kao njegovo zaveštanje. Onako kako su zagrebački tekstovi iz tridesetih i beogradski iz četrdesetih predstavljali svojevrsnu uvodnu špicu za esejistički masiv njegovog opusa, tako i "Уводна реч",

¹⁸ U ključu sukoba na književnoj levisi mogla bi se čitati i polemika koju je Petrović početkom šezdesetih u *Našim temama* vodio s Ervinom Peratonerom o pojmu marksističke književne kritike. Zato vidi njen rezime u Petrović 1972: 333–340. Uoči i ulogu koja je u Petrovićevoj argumentaciji pripala Lukácsu.

koju je Marić sročio za užički časopis, kao i njegovo učešće u razgovorima koje su članovi redakcije (urednik Basara i priređivač Gavrilović) u septembru 1989. organizovali sa Dobricom Ćosićem, nije ništa drugo doli odjavna špica istog filma.¹⁹ Uzme li *Međaj* u ruke, čitateljka će – jer špice i služe tome – biti u prilici da oslušne poznatu joj muziku i osmotri imena koja zlatiborskim transkriptom defiluju kao na bioskopskom platnu.

Sâm spisak je impresivan, jer je Marić čovek sa jedinstvenim, kolosalnim životnim iskustvom. Rođen u obrenovićevoj Srbiji, on je kao dečak prešao Albaniju, kao zrela osoba uživo pratio spaljivanje knjiga u Nemačkoj i uspon potrošačkog društva u Francuskoj, kao starac podržavao antibirokratsku revoluciju (što se Petroviću, koji se grozio mogućnosti da nacija preraste u jedini ujedinjujući označitelj, sigurno nije svidelo)... i nadživeo drugu Jugoslaviju. Ali ni Marić, poput Ćosića ili Basare, prema višenacionalnoj zajednici na izdisaju – mada su sva trojica, kao i naraštaji kojima pripadaju, veliki njeni dužnici – nije ispoljio poštovanje (ili, nedajbože, milost), već gađenje. Na kraju nam je iz dubine duše poverio da mu se u toj zemlji svidao samo Ustav iz 1936, koji je bio “*дивна синтеза свега хуманог, великог за шта се Запад столећима борио*” (Mariћ 1989: 10)! Pardon, beše li to ista ona godina tokom koje je Ristića kritikovao zato što je “nesocijalan” i što “konvenira buržoaziji” (o Freudu kao personifikaciji dekadencije da i ne pričamo)? Tako se naknadno pokazalo koliko su u pravu bili oni koji su u Marićevoj ambivalenciji spram Sartrea detektovali naizgled protivrečan *mix* elemenata građanskog i staljinističkog svetonazora (up. Matvejević 1962: 198). U skladu s hajdegerijanskom premisom da se bitak iskazuje vremenitošću, kod Marića je tridesetih preovladao drugi, a osamdesetih prvi.

Pritom je “Уводна реч”, koja će dve decenije docnije službeno-glasnički-arokaliptično biti preimenovana u “Добрица Ћосић: наша стрепња и наша нада”, i u kojoj Marić na “*значај Добрице Ћосића за овај народ*” ukazuje tako što nam nalogodavno poručuje “[d]одајте његовом апсолутном интелектуалном поштењу и храбрости и таленат великог писца” (Mariћ 1989: 11), uistinu bila samo uvod. Premda jeste nastojao da primiri Basaru, koji se u društvu seniora ponašao kao neobuzdano mlado ždrebe – započevši, pod (nehotično?) prikladnim prvim međunaslovom “Време кривотворења”, diskusiju pozivanjem na Rénea Guénona, da bi potom odgudio žalopojku nad stagnacijom srpskog naroda i istorijskim uspesima komunista prouzrokovanim srbofobijom (autošovinizmom?) samih Srba – Marić nije nimalo zaostajao. Sipaо je sentence kakve su “Што је било

¹⁹ Zatvaranje kruga počelo je u *Međaju* već s tematom o Mariću u okviru kojeg je prvi put objavljen prevod odlomka njegovog doktorata iz 1930. Vidi Mariћ 19866.

заиста српско, било је против Југославије”, “Ја стално мислим о Слободану Милошевићу”, “А Коминтерна је била и против Југославије и против Србије”, “Ја врло много верујем у снагу буђења српског народа”, “Ако остаје јединствено оно што је српско, ми можемо да живимо”... да би кулминација наступила када је на питање шта су авнојевски принципи – он, који је, након што је пре рата Партију подржавао анонимно, нову власт под својим правим именом поздравио са страница *Политике* тако што је огласио победу Светозара Марковића – без trunkе оклевања (да ли и мирне savesti?) одговорио са “Ја то заиста не знам”.²⁰ “Faulkner u pancima” је makar bio iskren, obznanivši posle nešto nagvaždanja kako “ubedeno smatra” да је све што је avonojevsko samo izgovor за оно што је titoističko.

Marić, Ćosić, Basara: njihovo poselo, koje kao da je režirao neki od Čajkanovićevih srpskih bogova, najbolje bi mogao da opiše ne Gavrilović, nego kakav vrhunski prozaista – poput Vladimira Nabokova, u čijem je ostvarenju *Prozirnost stvari* (*Transparent Things*, 1972) ovako predočen zaplet jednog izmišljenog romana, čiji je naslov *Tri vremena*:

Otmjeni čovjek u tamnoplavom smokingu večera na osvijetljenoj verandi s tri ljepotice golih ramena, Alice, Beatom i Claire, koje se međusobno nikada prije nisu vidjele. A. je bivša ljubav, B. je sadašnja ljubavnica, C. je buduća supruga. (Nabokov 1980: 54–55)

20

Tako su i pred Gavrilovićem, koga kao povlašćenog “svedoka ili saučesnika” nije neophodno zamišljati u tamnoplavom smokingu – a kroz usta pripadnika subjelsko-velikodrenovsko-bajinobaštenskog zavičajnog trija – progovorile Prošlost, Sadašnjost i Budućnost srpske književne javnosti. I, šta je još na tom međugeneracijskom samitu rekla jedna od “tri ljepotice golih ramena”, gospođa Prošlost u liku gospodina M?

Puno toga. Da је sukob na levici “била зла крв помешана са врло мало знања и код једних и код других” (а шта је radio Он?); да је “говорио штошта против стаљинистичких процеса” (не каза када); да је “добро познавао Партију и пре рата” (*loud and clear*: “Није била лепа”); и да га је “од *Kanumala* спасао Макс Вебер”²¹ (njega, prevodioca Марха и Engelsa, који је konsekventно *materijalistički*

²⁰ “Србија је једна демократије”, 20–21, 24, 25, 40, 43, 47. Marić је obožavao да drugima “vadi rečenice” i tako ih, neretko okrutno, kažnjava за nedostojно држање пред историјском стварношћу. Spram Sartrea је doista nastupao “s nasilničkim samouvjerenjem”, “razmahujući se samovoljno istrgnutim i posijeranim citatima” (Matvejević 1962: 198).

²¹ “Србија је једна демократије”, 30–31. Uskoro će Marić probiti dno: не zbog napada на Коћу Поповића, ни zbog širenja bajatih, бесмислених glasina, koliko zbog toga што је – govoreći о svom poznaniku Živojinu Pavloviću, piscu knjige *Биланс советског термидора: приказ и*

tumačio istoriju i bio *marksistički* nepokolebljiv u pogledu prevratničke prirode “umskog” života?). Povrh svega:

Врло је тешко знати, што се тиче Крлеже, какви су његови односи с Партијом. Имао је врло много утицаја, али Партија га није волела, осим извесних хрватских националиста у Партији. (“Србија је жедна демократије”, 30)

Zbilja, vredelo bi jednom istražiti poreklo Marićeve trajne iritiranosti Krležom, kao i njegove nespremnosti da prevlada sitničavu salijerijevsku osvetoljubivost, artikuliše svoju antipatiju i nekalkulantski o njoj progovori.²² Decenijama su između njih dvojice tinjale vatre zbog kojih je Petar Džadžić autora *Glasnika apokalipse* nazvao “pritajenim polemičarem”. I dok su drugi – začudo i Radomir Konstantinović – u Mariću videli tip “beskućnika” i idealizovali ga kao “radoznalca, duhovnog letača i uživača”, Džadžić je tvrdio da esejista, ulazeći u “рутинске дуеле” s mртвима, “скида позлату са искричавих рефлексја својих немих сабеседника”, остајући на своју срећу (i korist) uvek dovoljno mudar da se sačuва od “neblagovremenih” misli i ne dopusti sebi da napiše “књигу која би била посвећена нашим темама” (Konstantinović 2013: 38; Џаџић 1976: 178, 180). Na primer, sukobu na levici, preciznije onim njegovim aspektima koje je, kao homologe jugoslovenskima, izbliza upoznao u Evropi.

Utoliko je karakteristično da se Marić tek pred vratima nove epohe, osokoljen nadolazećim rasapom, usudio da pri nizanju antikomunističkih toposa napadne i krležijanski antistaljinizam. Tek je onda rešio da posloži kockice i sa sopstvenih pleća zbaci ceo levičarski prtljag, uključiv i intelektualno najteži deo tog balasta, koji potiče od književnih i filozofskih sukoba. Dok je do tada i skrhanu

открића о делатности и организацији сталинског терора (Београд: Д. Т. Поповић, 1940) – samoga sebe slavodobitno, *posle čitavog “poluveka” ćutanja*, prestilizovao u nekoga ko je prednjačio u destaljinizaciji, a ne bio na njenom repu. Vidi: Марић 1990.

²² “Primio sam tvoje pismo i pitanja”, piše on Radmili Gikić u decembru 1983. i domeće: “Neka su dobra, a ona o Krleži – znaš da ih neću” (Ненин 2017: 179). Antipatija je bila uzajamna, jer je “познати наши писци” prema malo kome bio stroг koliko prema onome koga je, prema iskazima očevidaca – zato što je Marićeva sestra, slikarka Liza Križanić (1905–1982), bila udata za rodonačelnika jugoslovenske karikature – maliciozno spominjao isključivo kao “onog brata Pjerove žene”. Čak mu je i u predsmrtna sećanja Marić dolazio kao neko ko se u ambasadi u Parizu, tokom grandiozne izložbe srednjovekovne umetnosti naroda Jugoslavije, ponašao poput “zakulisnog Jaga” (Krleža 1988: 180). Ubeđen sam da se radilo o tenzijama koje su generisane još tridesetih, u Zagrebu, da bi se vremenom kod obojice izmetnule u potisnute narcističke traume. “Zakulisni Jago” doista se naslućuje i iz ponekog objavljenog diplomatskog dokumenta (vidi npr. Ристић 1996: 410–411H1, 412–413H3), s tim da bi besumnje najzanimljivije bilo pregledati Marićeve neobjavljene izveštaje o odnosu francuskih komunista prema Rezoluciji Informbiroa.

praxis-filozofiju smeo da kritikuje samo u šiframa (kad već, po svemu sudeći, nije to činio u potaji, pod nekim novim pseudonimom), sada je mogao da nastupi i kao antititoista, i kao antikrležijanac; da se usprotivi živom Koči, a da mrtvog i ozloglašenog Marka (koji mu je, za razliku od Krleže, bio naklonjen) zadrži kao, figurativno kazano, kostura u svom ormaru. Tim okasnelim kidisanjima, koja neodoljivo nalikuju na zogovićevska (u "Dijalektičkom antibarbarusu" zauvek ismejana) džilitanja, Marić se uvukao pod kožu "plemenu u agoniji". Ne verujem da je neko ko je voleo da citira onu Nietzscheovu, po kojoj je ludilo ređe kod pojedinaca negoli kod narodâ, bilo šta od svega toga činio nesvesno.

Konačno, takvim je auto-rebrendiranjem bio raščišćen teren i za nekritičko veličanje Ćosića – književnika i političara koji je Marića smatrao svojim učiteljem, a koga je on zapostavio tokom disidentskih (Dobrićinih, ne njegovih, u dubokom socijalističko-esteticističkom dremežu provedenih) sedamdesetih. Ima neke pesničke pravde u tome što se početkom novog veka, otvarajući prvi broj *Раскрпућа*, Mariću njegov učenik u svečarskom krokiju simptomatičnog naslova revanširao tako što je njegovu (i po Petroviću, i po meni) najbolju knjigu, "neparno-parnu" *Protejsku svest kritike*, tragikomičnom (i sopstvenom, i uredničkom) omaškom, prekrstio u *Прометејску свест* (Ђосић 2003: 8).²³

22

Ako išta, jasno je da Marić nikakav Prometej *zaboga bio nije*. Zbog toga ni utilitarizmu – kao svom definitivno najjačem strateško-konformističkom adutu – nije dopustio da se razmaše i promeni predznak pre nego što je to prestalo da bude rizično. Šteta što tada nije bilo nikoga ko bi mu, onako kako je umeo jedino njegov odbačeni *protégé* Marko Ristić, postavio pitanje: zar nije svejedno hoćete li Don Quijotea iz mržnje ukrcati u Francov bombarder ili ga iz ljubavi veličati kao inkarnaciju nacionalnog "duha"? Ukratko, iako je dugo i brižljivo zalivao svoj *image* (to jest, održavao *mirage*) Balkanca-kosmopolite, negdašnji *спутник* "kartela" socijalne literature je u ciljnoj ravni života za jedinu meru svega počeo da uzima *Völksggeist*. Ali, dok je Miguel de Unamuno pred smrt smogao snage da okrene leđa frankistima, esejista koji je unamunovskim "tragičnim osećanjem života" zarazio celu jednu kulturnu sredinu neće stići da se predomisli. Ostaće opijen ekscentričnom književnoistorijskom vizijom u kojoj je srpski narod postao ne samo glavnim junakom, nego i glavnim piscem celokupne srpske književnosti, progutavši – poput kakve krležijanske slepe nemani – i Tešana, i Dositeja, i sve

²³ Marić je osamdesetih umeo da zazvuči zlokobno-prostodušno poput nekih Ćosićevih likova ili čak Ćosića samog – kao npr. onda kada se pravdao da "можда су разлози мог ћутања, делом резултат извесних и предатних и поратних прилика. Свак реагује на свој начин" (Marić 1986a: 205–206). A, tako.

ostale koji su ovde ikada pevali i mislili. Bojim se da političkoj armaturi koja takav utilitarizam u savremenoj Srbiji (p)održava, a ne “proplancima” vlastite esejistike i/ili odanosti načitane manjine, Sreten Marić duguje dobar deo svog ugleda. I skoro svu svoju slavu.

BIBLIOGRAFIJA

a) Citirani članci, razgovori i prevodi Sretena Marića

- Dr. M. S. 1936. “Dvije knjige o hrvatskoj seljačkoj buni 1573”. U: *Književni savremenik* 1, 11: 177–183.
- Lukacs, Georg. 1936. “Engels kao književni teoretičar i kritičar”. Prev. M. S. U: *Književni savremenik* 1, 12: 219–228.
- Nenad, Matija. 1936a. “*Almanah savremenih problema – 1936*”. U: *Književnik* 9, 7–8: 385–390.
- Nenad, Matija. 1936b. “Hrvatsko selo govori...”. U: *Književnik* 9, 11–12: 509–513.
- Nenad, Matija. 1937a. “Društveni karakter Hrvata”. U: *Književnik* 10, 5: 187–199.
- Nenad, Matija. 1937b. “Slikarstvo u ćorskokaku (Svršetak)”. U: *Znanost i život* 1, 4: 145–165.
- X. J. 1937. “Seljačko slikarstvo g. Ljube Babića”. U: *Književnik* 10, 1: 38–43.

*

- Марић, Сретен. 1941. “Хаксли – пустињак са фордом и динамомашином”. У: *Српски књижевни гласник* 62, 3: 228–232.
- Марић, Сретен. 1945а. “О једној изложби без датума”. У: *Политика*, 6–8. јануар: 7.
- Марић, Сретен. 1945б. “Светозар Марковић. О седамдесетогодишњици његове смрти”. У: *Политика*, 10. март: 2.
- Марић, Сретен. 1986а. *Разговори*. Приредио Зоран Стојановић. Нови Сад: Књижевна заједница.
- Марић, Сретен. 1986б. “Почети Интернационале у Лиону”. Прев. Гордана Стојковић. У: *Међај* 6, 9–10: 8–29.
- Марић, Сретен. 1989. “Уводна реч”. У: *Међај* 9, 20–21: 7–11.
- “Србија је жедна демократије: разговор Сретена Марића и Добрице Ћосића са редакцијом часописа *Међај*”. У: *Међај* 9 (1989), 20–21: 13–58.

b) Literatura

- Andrić, Ljubisav. 1982. “Bibliografija dela i literature akademika Sretena Marića”. U: Sreten Marić, *O jeziku i jezikoslovlju danas*. Novi Sad: Vojvođanska akademija nauka i umetnosti: 37–63.
- Brebanović, Predrag. 2016. *Avangarda krležiana: pismo ne o avangardi*. Zagreb: Naklada Jesenski i Turk – Arkzin.
- Brebanović, Predrag. 2017. “O jednoj istorijsko-tipološkoj analogiji: časopis *Partisan Review* i međuratna jugoslovenska književna periodika”. U: *Istorija 20. veka* 35, 1: 59–76.

- Galogaža, S. 1938. "Bilješka". U: Marx/Engels, *Odabrana pisma*. Prev. Dr. S. Jelić. Zagreb: Štamparija Grafika: 171–172.
- Konstantinović, Radomir. 2013. *Na margini*. Sarajevo: University Press.
- Krleža, Miroslav. 1939. "Dijalektički antibarbarus". U: *Pečat* 1, 8–9: 73–232.
- Krleža, Miroslav. 1988. *Zapisi sa Tržiča*. Sarajevo: Oslobođenje.
- Lasić, Stanko. 1970. *Sukob na književnoj ljevici*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Matvejević, Predrag. 1962. "Sartreova književna teorija i kritička praksa". U: *Forum* 1, 7–8: 185–200.
- Nabokov, Vladimir. 1980. *Prozirnost stvari: roman*. Prev. Maja Kotur. Zagreb: Grafički zavod Hrvatske.
- Petrović, Svetozar. 1972. *Priroda kritike*. Zagreb: Sveučilišna naklada Liber.
- Petrović, Svetozar. 1983. "O čitanju Sretena Marića". U: *Delo* 29, 11–12: 9–21.
- Popović, Radovan. 1983. "Iz Marićevog životopisa". U: *Delo* 29, 11–12: 65–80.
- Prijatelji i saradnici naprednih časopisa. 1934. "Naši o nama. Kritika i samokritika". U: *Književnik* 7, 5: 192–203.
- T. T. 1939. "Trockizam i njegovi pomagači". U: *Proleter* 15, 1: 5–6.
- Tito, Josip Broz. 1983. *Sabrana dela – tom četvrti: decembar 1937 – avgust 1939*. Beograd: Izdavačko preduzeće "Komunist" – BIGZ – Izdavačko knjižarsko poduzeće "Naprijed".
- Zogović, Radovan. 1938. "Osude bez priziva". U: *Naša stvarnost* 3, 15–16: 19–38.

*

24

- Bošković, Dušan M. 1979. "Једна легенда о Сретену Марићу". У: *Књижевна реч* 8, 122: 6.
- Bošković, Dušan. 2012. "Сретена Марића од старине актуелност: Салон и Барака". У: Сретен Марић, *О ликовној уметности*. Приредио Душан Бошковић. Београд: Службени гласник: 133–159.
- Калезић, Василије. 1983. "Одбор за испитивање 'случаја А. Б. Ц.' и други одједи: свједоци сукоба на левници". У: *Књижевна реч* 22, 220: 6–7.
- Негришорац, Иван. 2007. "Глава која мисли, рука која пише и њихова цена (По маргинама *Одломка о Лотреамону* Сретена Марића)". У: *Раскрића: књижевно-филозофски годишњак Сретена Марића* 4, 5: 104–114.
- Ненин, Миливој (М. Н.). 1998. "Напомена приређивача". У: Сретен Марић, *Огледи I. О књижевности*. Приредио Миливој Ненин. Сремски Карловци – Нови Сад: Издавачка књижевница Зорана Стојановића: 793.
- Ненин, Миливој. 2017. *Сретен Марић*. Лесковац – Београд: Задужбина Николај Тимченко – Neopress Design & Print.
- Пантић, Михајло. 2010. "Сретен Марић у српској критици и о српским писцима". У: Сретен Марић, *О прошлости и револуцији*. Београд: Службени гласник: 57–72.
- Петровић, Светозар. 1986. *Облик и смисао: стиси о стиху*. Нови Сад: Матица српска.
- Поповић, Радован. 2002. *Прича о Сретену Марићу*. Друго, допуњено издање. Нови Сад: Библиотека Матице српске.
- Ристић, Марко. 1996. *Дипломатски списи*. Приредио Миладин Милошевић. Београд: Просвета.
- Босић, Добрица. 2003. "Сретен Марић, Европљанин из Субјела". У: *Раскрића: књижевно-филозофски годишњак Сретена Марића* 1, 1: 5–10.

- Чолаковић, Родољуб. 1972. *Казивање о једном покољењу: књига трећа*. Сарајево – Београд: Свјетлост – Просвета.
- Цацић, Петар. 1976. *Из дана у дан II*. Београд: Издавачко предузеће “Рад”.

Abstract

SRETEN MARIĆ AND THE CONFLICT ON THE LITERARY LEFT

The paper deals with Sreten Marić (1903–1992), the reception of his work and its cultural and political implications. In accordance with Svetozar Petrović’s interpretation, the starting point are the neglected and never reprinted texts that Marić published in Zagreb and Belgrade in the period from 1936 to 1945. The texts are viewed in the context of the Yugoslav conflict on the literary left. After the analysis of their content and status, the final part of the paper offers a detailed insight into the reasons as to why Marić is read as one of the most prominent Serbian essayists of the second half of the 20th century.

Keywords: Sreten Marić, Svetozar Petrović, conflict on the left, Trotskyism, essayism